

लोक महाविद्यालय, वर्धा

विषय :- समाजशास्त्र 2018-19

वर्ग :- बी.ए. भाग-2 (Semi.-IV)

Study Material :- भारतातील समाजशास्त्रीय परंपरा

प्रश्न 1. संस्कृतीकरणाचा अर्थ व व्याख्या सांगून त्याचे वैशिष्ट्ये, परिणाम, घटक यावर सविस्तर चर्चा करा.

उत्तर :- डॉ. श्रीनिवास यांनी भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या संदर्भात 'संस्कृतीकरणाची' संकल्पना उपयोगात आणली. भारतीय समाजावर हिंदू धर्माच्या वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेचा विशेष प्रभाव आहे. वर्णव्यवस्थेत ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र हे चार वर्ण आहेत. प्रत्येक वर्णाचा सामाजिक दर्जा निश्चित आहे. वर्णव्यवस्थेत ज्या वर्णाचा दर्जा होता, तोच दर्जा जातीव्यवस्थेनुसार व्यक्तीचे व्यवहार, खान-पान, आचार-विचार आणि राहणीमान निश्चित झाले आहे. वर्णव्यवस्थेपमाणेच जातीव्यवस्थेत ब्राम्हण जातीचा दर्जा श्रेष्ठ होता म्हणून ब्राम्हण जातीला भारतीय समाजात उच्च दर्जा प्राप्त झाला होता. उच्च असलेल्या ब्राम्हण जातीच्या लोकांचे आचार-विचार आदर्श मानले जायचे. त्यामुळे कनिष्ठ जातीचे लोक आपला सामाजिक दर्जा उंचावण्याकरीता उच्च जातीच्या आचार-विचार आणि त्यांच्या जीवनशैलीचे अनुकरण करतात. या अनुकरणाच्या प्रक्रियेकरीता डॉ. श्रीनिवास यांनी 'संस्कृतीकरण' ही संकल्पना उपयोगात आणली आहे.

संस्कृतीकरणाची व्याख्या:-

1. डॉ. श्रीनिवास यांच्या मते, :- " शाकाहारी आणि मादक पदार्थ विरहीत गोष्टींचा स्वीकार करून एक किंवा दोन पिढ्यांमध्ये जातीच्या अधिकमात असलेले आपले स्थान बदलविण्याची कनिष्ठ जातीची गतिशीलतेची प्रक्रिया म्हणजेच संस्कृतीकरण होय ".
2. डॉ. श्रीनिवास यांच्या नवीन व्याख्येनुसार :- " संस्कृतीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे कनिष्ठ हिंदू जाती किंवा आदिवासी किंवा अन्य समूह उच्च द्विज जातीच्या दिशेने आपल्या रूढी, कर्मकांड, विचारधारा आणि जीवनशैलीत परिवर्तन करतात. "

संस्कृतीकरणाचा अर्थ केवळ नवीन रीतीरिवाज आणि सवयी अनुसरणे यापुरता मर्यादित नाही. लोकांच्या मनोवृत्तीतील बदल हे संस्कृतीकरणाच्या अंतर्गत समाविष्ट आहेत. संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया बाल्य आणि आंतरीक अशा दोन्ही स्तरांवर चालते. योगेंद्र सिंग हे संस्कृतीकरणाला 'विचारप्रणाली ग्रहण करणारी प्रक्रिया' असे मानतात.

संस्कृतीकरणाची वैशिष्ट्ये :-

1. संस्कृतीकरणाचा संबंध निम्न जातींशी आहे :-

जेव्हा निम्न जाती द्विज जातींच्या किंवा प्रभावी जातींच्या जीवनपध्दतीचे, प्रथांचे, शिष्टाचारांचे, राहणीमानाचे, आदर्शांचे, मुल्यांचे, परंपरांचे, खानपानाचे अनुकरण करून जातींच्या श्रेणीरचनेत आपले स्थान उंचावण्याचा प्रयत्न करतात व ही प्रवृत्ती साधारणतः निम्न जातींची असते, म्हणून संस्कृतीकरणाचा संबंध निम्न जातींशी आहे असे म्हंटले जाते.

2. संस्कृतीकरण सामाजिक गतिशीलता प्रकट करणारी प्रक्रिया आहे :-

संस्कृतीकरणाची गतिशील प्रक्रिया संस्कृतीकरण करणाऱ्या जातीमध्ये केवळ पदभूलक परिवर्तनाला प्रकट करते. संरचनात्मक परिवर्तनाला ती प्रकट करीत नाही. अर्थात संस्कृतीकरण करणारी जात आपल्या जवळपासच्या जातींच्या वर उठते आणि दुसरी निम्न स्थितीतच राहते.

3. संस्कृतीकरण केवळ हिंदू जातीपूरतेच मर्यादित नाही :-

आदिवासी आणि अर्धआदिवासी समुहांमध्ये देखील संस्कृतीकरण आढळून येते. पश्चिम भारतातील भिल्ल, मध्य भारतातील गोंड, ओरॉव आणि हिमालयातील पहाडी लोकांनी हिंदूंच्या जीवनपध्दतीचे अनुकरण करणाऱ्या प्रयत्न केला आहे. जे आदिवासी किंवा जनजाती संस्कृतीकरण करतात. ते हळूहळू एक जात घेण्याचा दावा करतात. आणि स्वतः हिंदू मानू लागतात.

4. संस्कृतीकरणाचा संबंध समूहाशी आहे :-

संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेचा संबंध एखाद्या व्यक्ती किंवा कुटुंबाशी नसून एका समूहाशी आहे. जर एखादी व्यक्ती किंवा एखादे कुटुंब ऊर्ध्वगामी गतिशील होत असेल तर त्यांच्यासाठी सून व जावई शोधण्यात बऱ्याच अडचणी येतात. अशाप्रकार संस्कृतीकरण एका व्यक्तीद्वारे किंवा कुटुंबाद्वारे केले जात नसून एका समूहाद्वारे केले जाते.

5. संस्कृतीकरणाचे अनेक आदर्श असू शकतात :-

निम्न जातीचे लोक उच्च जाती-वर्ण यांचे आदर्श स्वीकारून आपले जीवनस्तर उंचावू शकतात. तरी देखील एका जातीसाठी त्यांच्या वरच्या जाती ज्या आदर्श असतात, त्यांच्याशी अधिक जवळीकता असते. जेव्हा एखाद्या जातीचे संस्कृतीकरण होते तेव्हा तो एखाद्या उच्च जातीच्या प्रथा, परंपरा जीवनपध्दतीलाच स्वीकारत नाही तर संस्कृत साहित्यात उपलब्ध काही नवीन विचार आणि मूल्यांचा देखील स्वीकार करतो.

6. सार्वभौमिक प्रक्रिया :-

संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया एक सार्वभौमिक अथवा सार्वत्रिक प्रक्रिया आहे, जी भारतीय इतिहासाच्या प्रत्येक काळात कमी-अधिक प्रमाणात आढळून येते. श्रीनिवास यांनी वैदिक काळापासून जो आजपावेतो विविध जातीद्वारे उच्च बनण्याच्या प्रयत्नांचा अनेक उदाहरणांद्वारे उल्लेख केला आहे.

7. सामाजिक- सांस्कृतिक परिवर्तनाचे सूचक :-

संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाची सूचक आहे. या संदर्भात मिल्टन सिंगर लिहितात की, "एम.ए. श्रीनिवासचा संस्कृतीकरणाचा सिध्दांत भारतीय सभ्यतेत सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचा एक अत्यंत विस्तृत आणि व्यापक रूपाने स्वीकृत मानवशास्त्रीय सिध्दांत आहे, तरी देखील हा सिध्दांत समाज आणि संस्कृतीमध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाचा उल्लेख करतो"

8. उच्चतेची महत्वाकांक्षा :-

संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया निम्न जातीच्या अशा, इच्छेशी, अपेक्षेची व महत्त्वाकांक्षेची सूचक आहे. त्यासंबंधी जीवनशैलीचा स्वीकार करावा आणि आपल्या जातीय स्थितीला वर उचलावे.

9. द्विमार्गी प्रक्रिया :-

श्रीनिवास म्हणतात, संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया ही द्विमार्गी प्रक्रिया आहे. अर्थात यामध्ये नेहमीच निम्न जाती, उच्च जातीची संस्कृती स्वीकारते असे नाही तर कधी कधी उच्च जाती देखील निम्न जातींची संस्कृती किंवा त्यातील काही तत्वांचा स्वीकार करतात.

10. ऊर्ध्वगामी गतिशीलता :-

डॉ. श्रीनिवास यांच्या मतानुसार संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया सामाजिक संरचनेत परिवर्तन घडून येण्याचे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. यामध्ये निम्न जाती. जमाती किंवा सामाजिक समुहांशी गतिशीलता खालून वर सरकते. अर्थात संस्कृतीकरणाची क्रिया ही एक ऊर्ध्वगामी गतिशीलतेची प्रक्रिया आहे.

11. प्रभावशाली जातीची भूमिका :-

श्रीनिवास यांचे असे मानने आहे की, संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रभावशाली जातींची विशेष भूमिका दिसून येते. जी जात जेथे प्रभावशाली असते, त्या जातीचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न इतर जाती करू लागतात.

12. आर्थिक सुधारणा ही पूर्वअट नाही :-

आर्थिक सुधारण ही संस्कृतीकरणासाठीची पूर्वअट नाही. ज्यांना राजकीय व आर्थिक शक्ती प्राप्त होती, परंतु धार्मिकदृष्ट्या ज्या जातींना श्रेष्ठ वा वरचा दर्जा प्राप्त झाला नव्हता अशा जातीतच संस्कृतीकरण झाले आहे.

संस्कृतीकरणाचे कारक किंवा घटक

1. राजकीय व्यवस्था :-

भारताची प्राचीन काळातील आणि आधुनिक काळातील राजव्यवस्था संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेला अनुकूल राहिली आहे. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात राजपूत जातीमध्ये लहान-मोठ्या आकाराचे राजपूत जातीबाहय समूह समाविष्ट झाले कारण त्या काळात राजपूत हे सत्ताधारक होते. आधुनिक काळात लोकशाही प्रक्रियेमुळे संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेला अनुकूलता निर्माण झाली आहे.

2. आर्थिक घटक :-

संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया घडून येण्यासाठी समुहाची आर्थिकदृष्ट्या सुस्थिती असली पाहिजे अशी पूर्वअट नाही तसेच आर्थिक विकास घडून आला म्हणजे त्या पाठोपाठ संस्कृतीकरण घडून येते असेही नाही. आर्थिक सुस्थिती आणि राहणीमानाचा दर्जा यांच्या मात्र संबंध आहे.

3. भारतीय संविधान आणि कायदा :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधान आणि विशेषतः अस्पृश्यताविरोधी कायदे यांच्यामुळे पारंपारिक सामाजिक विषमता कमी करून सामाजिक समता निर्माण होण्यास सहाय्य झाले आहे.

4. धार्मिक घटक :-

जन्म, मृत्यू व विवाह या मानवी जीवनातील तीन महत्त्वपूर्ण घटना आहेत. या महत्त्वपूर्ण घटनांच्या प्रसंगी काही ना काही धार्मिक कर्मकांडे व विधी करण्याची पध्दती सर्व धर्मांमध्ये आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक भागात कनिष्ठ जाती समुहात ब्राम्हण जातीतील पुरोहितांनी धार्मिक विधी करण्यास नकार दिला.

5. धार्मिक तीर्थक्षेत्रे :-

धार्मिक तीर्थक्षेत्री देशाच्या विभिन्न भागातील यात्रेकरू मोठ्या संख्येत एकत्र येतात. त्या ठिकाणी विभिन्न धार्मिक संघटना, भजन, कीर्तन, मंडळे, हरिकथाभार, साधू-सन्यासी आदींनी संस्कृतीकरणाचा प्रसार वाढविला आहे.

6. सामाजिक -धार्मिक चळवळी :-

देशाच्या विविध भागात निम्न जातीची स्थिती आणि सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी अनेक सुधारणा चळवळी झाल्यात. उदा. आर्य समाज, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज इत्यादी. गो. ग. आगरकर, महर्षि कव, वि.रा. शिंदे आदी समाजसुधारकांचे प्रयत्न यांच्यापूढे कनिष्ठ स्तरावरच्या अनेक जातींच्या जीवनस्थितीत सुधारणा घडून आल्या.

7. औद्योगिकीकरण व नागरीकरण :-

भारतात औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेने मोठमोठी नगरे उदयास आलीत. शहरांच्या संख्येत वाढ झाली. म्हणूनच औद्योगिकीकरण व नागरीकरण या जुन्या प्रक्रिया आहेत असे म्हंटले जाते.

संस्कृतीकरणाचे परिणाम :-

1. ब्राम्हण आणि इतर वरीष्ठ जातीच्या संस्कृतीचे सार्वभौमीकरण :-

संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे कनिष्ठ लोक हे ब्राम्हण आणि इतर वरीष्ठ जातीच्या संस्कृतीचे अनुकरण करतात. परंतु त्यामुळे संस्कृतीकरणाचा एक वेगळा परिणाम भारतीय समाजावर पडला आहे.

2. कनिष्ठ जातींच्या संस्कृतीचे विलुप्तीकरण :-

कनिष्ठ जातीची देखील एक विशिष्ट संस्कृती असते. तसेच आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती आहे. आपल्या सामाजिक दर्जात परिवर्तन व्हावे म्हणून कनिष्ठ जातीचे लोक आणि आदिवासी आपल्या संस्कृतीचा त्याग करून उच्च जातीच्या संस्कृतीचे अनुकरण करतात. त्यामुळे काही काळानंतर कनिष्ठ जातीची संस्कृती विलुप्त होते.

3. कनिष्ठ जातीत सामाजिक –सांस्कृतिक परिवर्तन :-

कनिष्ठ जातींनी आपली पूर्वीची सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये सोडून दिलीत आणि उच्च जातीच्या सामाजिक – सांस्कृतिक मुल्यांचा स्वीकार केला. त्यामुळे कनिष्ठ जातीत सामाजिक– सांस्कृतिक परिवर्तन घडून आले आहे.

4. कनिष्ठ जातींचे दर्जात्मक उन्नयन :-

आपला कनिष्ठ सामाजिक दर्जा उन्नत करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी उच्च जातीचे सामाजिक– सांस्कृतिक मूल्ये यांचा स्वीकार करून कनिष्ठ जातीने आपल्या पूर्वीच्या कनिष्ठ दर्जामध्ये परिवर्तन घडवून आणले आहे.

5. उच्च जातीच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाची निर्मिती :-

उच्च जातीची सामाजिक – सांस्कृतिक मूल्ये श्रेष्ठ आहेत. त्यांचा स्वीकार केल्यास आपल्या कनिष्ठ सामाजिक दर्जात परिवर्तन होईल ही बाब लक्षात घेऊन उच्च जातीच्या सामाजिक–सांस्कृतिक मूल्यांचे अनुकरण केले.

संस्कृतीकरणावरील टीका :-

1. डॉ. श्रीनिवास यांच्या संस्कृतीकरणाच्या संकल्पनेद्वारे भारतातील केवळ जातीव्यवस्थेवर आधारीत सामाजिक परिवर्तनाचे स्पष्टीकरण केले जाते. ही संकल्पना इतर समाजातील सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात उपयुक्त नाही.
2. डॉ.योगेंद्र सिंग यांच्या मते, प्राचीन आणि समकालीन भारतातील सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या अनेक पैलुंच्या संदर्भात संस्कृतीकरणाची संकल्पना अपयशी ठरली आहे.
3. संस्कृतीकरण ही वैश्विक किंवा सार्वजनिक प्रक्रिया नाही अशी टीका करण्यात आली. ही संकल्पना फक्त हिंदू धर्माशी आणि विशिष्ट समुदाय किंवा प्रदेशांशी संबंधीत आहे. म्हणून संस्कृतीकरण ही वैश्विक प्रक्रिया नाही.
4. डॉ. डी. एन. मजूमदार यांनी उत्तरप्रदेशातील 'महाना' या खेड्याचा अभ्यास करून हे स्पष्ट केले की, कनिष्ठ जातीच्या लोकांमध्ये उच्च जातीचे व्यवहार आणि रूढी यांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती नाही.
5. डॉ. डी. एन. मजूमदार यांनी स्पष्ट केले की, जातीमधील सामाजिक स्तरीकरणाची चळवळ ही उर्ध्वगामी नसून समस्तर किंवा समान पातळीवरील आहे.
6. मजूमदार यांनी अशी टीका केलीकी, संपूर्ण देशभर संस्कृतीकरणाच्या विरुद्ध म्हणजेच असंस्कृतीकरणाची प्रक्रिया आढळून येते. उच्च जातीतील लोक आपल्या पारंपारीक पोशाख आणि कर्मकांडाचा त्याग करतात.
7. संस्कृतीकरणाची संकल्पना स्वतंत्र भारतातील सांस्कृतिक आणि दर्जात्मक गतीशीलता स्पष्ट करण्यासाठी अयोग्य ठरली आहे.

अशाप्रकारे संस्कृतीकरणाच्या संकल्पनेवर अनेक अभ्यासकांनी टीका केली. म्हणून डॉ. श्रीनिवास यांनी 1996 मध्ये लिहिले की, 'संस्कृतीकरणाची सुरुवात एक अनुकरणाच्या घटनेच्या रूपात झाली. परंतु आता ही अनादराची भावना बनली आहे. '

प्रा. निलिमा उमाटे
समाजशास्त्र विभाग